

Kesit Akademi Dergisi

The Journal of Kesit Academy

ISSN: 2149 - 9225

Yıl: 4, Sayı:15, Haziran 2018, s. 291-309

Selami KÖKÇAM

Sakarya Üniversitesi, Orta-doğu Çalışmaları Enstitüsü, selami.kokcam@gmail.com

AK PARTİ DÖNEMİ TÜRKİYE-SURİYE İLİŞKİLERİ

Özet

Bu makale, 90'lı yılların sonunda normalleşmeye başlayan Türkiye-Suriye ilişkilerini Ak Parti iktidarları ile sınırlandırarak okumaya çalışmaktadır. Çalışma, iki ülke ilişkilerinin normalleşme ve gelişme süreçlerini ele alırken, 2011 sonrası hızla kötüleşen ilişkilerin altında yatan temel argümanlara odaklanmıştır. Türkiye- Suriye ilişkileri iki ülke iktidarlarında yaşanan değişimlerin getirdiği dinamizmden doğrudan etkilenmiştir. Beşar Esad'ın iktidarı ile birlikte ülke içinde ve Lübnan'da sergilediği 'batı ile çalışmaya yakın' tutumu ile Ak Parti'nin izlediği aktif AB politikası ilişkilerin geniş perspektiften bir mecra bulduğunun açık göstergesi olmuştur. Bunların yanında, Suriye'nin uzun yıllar biriktirdiği demokratik, sosyolojik ve ekonomik sorunlar Türkiye ile tarihi bir bağa sahip olagelmıştır. 2011 başında başlayan olaylar sonrası iki ülke ilişkileri hızlı şekilde kopmuştur. İlişkiler, Türkiye'nin tarihi bağlarının olduğu sorunlarla yakınlaşması, Suriye'nin ise tarihi ortakları ile bağlarını güçlendirmesi ile sonuçlanmıştır. Suriye iç savaşının Esad rejimi lehine sonuçlanmaya başlaması, ilişkilerin Cenevre ve Astana süreçleri ile doğrudan olmayan müzakereler üzerinden yürütülmesine olanak sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Suriye, Türkiye, Ak Parti, Esad,

TURK-SYRIAN RELATIONSHIPS UNDER THE AK PARTY RULE

Abstract

This article studies on Turk-Syrian relationships which began to normalize by the end of 1990s within a framework of "AK Party rule. While addressing the normalization and development processes of the two countries' relations, the study focused on the main arguments underlying the rapidly deteriorating relations. Turkey-Syria relations were directly influenced by the dynamism brought by changes in government in both two countries. The active EU policy that the AK Party pursued

with its "close to working with the West" attitude, which Bashar al-Assad as well displayed in his country and in Lebanon with his power, has been a clear indication that relations have found a medium from a broad perspective. Besides, democratic sociologic and economic problems that Syria has been accumulated, have been historically sharing a bond with Turkey. After the incidents that started in early 2011, relations between the two countries quickly broke down. Relations have resulted as the way Turkey reapproaches the problems which it has historically bonds with while Syria strengthened the ties with its historical partners. The conclusion of the Syrian civil war in favor of the Assad regime enabled the relations to be carried out through direct negotiations with the Geneva and Astana processes.

Keywords: Syria, Turkey, Assad, Ak Party,

Ünlü Fransız tarihçi Fernand Braudel'in 'Coğrafyadır asıl hakikatleri anlatan¹ sözü dünyanın en uzun sınırlarından birine sahip Türkiye-Suriye münasebetlerinin anlatılacak çok yönü olduğunun göstergesi niteliğindedir. Zira asıl hakikat kabul edilen coğrafyanın, iki ülke ilişkilerine yansımaları, toplumsal, kültürel, siyasi ve ekonomik etkiler nazarı dikkate alındığında, ülkelerin izlediği dış politikanın yanında iç siyasetinde ilişkilere tesir gücüne sahip olduğu, şeklinde okunmaktadır.

Uzun sınırlarının yanı sıra tarih boyunca halkların birlikte yaşamasının getirdiği kader ortaklığı da komşu ülkeler Türkiye ve Suriye'yi birbirine bağlamıştır. Çalışmamız, bir asra varan kopukluğun ardından yeniden tesis edilen ilişkiler ışığında, tarihi arka plan üzerine bina edilmiştir. Bu minvalde; iki ülke münasebetleri salt çalışmanın konusu olan zaman dilimi (Ak Parti iktidarı dönemi 2002-2017) arasındaki ilişkilerin incelemesi ile anlaşılacakları için gerek görüldüğü yerlerde iki ülke tarihlerinden örnekler verilmiştir. Buna binaen çalışmada ilişkiler, Adana Güvenlik Protokolü sonrası gelişen iki ülke ilişkilerinin Türk dış politika elitlerinin dünyayı okuma biçimleri ve bölgesel gelişmeler ışığında gelişmesi, sonrasında yerel ve bölgesel dinamiklerin etkisi ile değişmesi, üç ana başlık altında yer almıştır.

Başlıklar belirlenirken, iki ülke ilişkilerinde müspet veya menfi yönde yaşanan değişimleri göz önünde bulundurulmuş, önce karşılıklı ziyaretler ile muhatapların ilişkileri geliştirme yönündeki istidatlarını ortaya koyduğu Normalleşme Dönemi, Serbest Ticaret Anlaşması ve Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi kurulması ile ilişkilerin zirve noktasına ulaşması Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Dönemi, Arap Baharı sonrası gelişmeler ise Suriye Devrimi Dönemi başlıkları altında incelenmiştir.

Konu alanının uzun olması hasebi ile bu çalışma, teorik tartışmalara girmeden, iki ülke ilişkilerinde yaşanan köklü değişimleri yerel ve bölgesel dinamiklerin politikaları ile gerekçelendirilerek anlatmayı hedeflemiştir. Çalışmamız, hali hazırda devam eden Türkiye Suriye münasebetinden doğan olay, olgu ve aktörlere bütünlükçü bir yaklaşımla bakmaya çalışmış, oldukça karışık bir hal alan ilişkileri açıklamaya çalışmıştır.

1. Normalleşme Dönemi

Türkiye'nin 2000'li yılların başından itibaren normalleşme emareleri gösteren Suriye politikasında 1998 yılında Suriye ile imzalanan Adana Güvenlik Anlaşması'nın önemli bir yeri vardır. Suriye rejiminin 90'lı yıllar boyunca desteklediği PKK terör örgütü ve lideri Öcalan, iki ülke ilişkilerinde gerilim nedeni olmuştur. Bu sebeple Türkiye, Suriye'yi askeri seçenek kullanmakla tehdit etmiştir. Türkiye'nin Suriye üzerindeki artan baskısı, 1998 yılında sonuç vermiş ve Suriye, Öcalan'ı topraklarından kovmuştur. Bu olayın ardından Ekim 1998 yılında Türkiye ile Suriye arasında Adana Güvenlik Anlaşması imzalanmıştır.² Bu süreçle birlikte Türkiye'nin gerek Suriye ile ilişkileri gerekse Ortadoğu politikası, güvenlik eksenli bir düzleme oturarak gerilimli olmaktan çıkıp işbirliğine dönük bir hal almıştır.

Türkiye ile Suriye komşu ve uzun sınırdas devletler olmalarına rağmen Birinci Cihan Harbinden sonra kurulan yenedünya düzeni her iki devleti de birçok konuda karşı karşıya getirmeye zorlamıştır. Bu meydan okumalar iki düzlemde değerlendirilebilir. Birincisi iki ülke arasında süregelen ve uluslararası anlaşmalarla çözülemeyen, münhasıran bölge ülkelerinin ilişkileri ile çözülebilecek sorunlardır.

Bu sorunlar; Suriye tarafının sınır aşan sular konusunda izlediği politikalar³ Türkiye'nin resmi toprağı olan Hatay'ın ilhakının Suriye tarafından kabullenilmemesi ve 90'lı yıllardan sonra terör örgütü PKK ile girdiği organik ilişki⁴ olarak üç başlıkta toplanabilir. İkincisi ise 2. Dünya Savaşı Sonrası teşekkül eden iki kutuplu dünyada Türkiye'nin Batı ittifakı içinde yer alması ile Suriye'nin Sovyet kampında kendisini konumlandırmasıdır.

İki ülke arasında ilişkilerin normalleşmesi ise dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in 2000 yılında vefat eden Hafız Esad'ın cenaze törenine katılması ve Suriye tarafında oluşturduğu olumlu intiba⁵ ile birlikte başlamıştır. Esasen iki ülke ilişkileri, Hafız Esad'a nazaran daha modern biri olarak görülen Beşar Esad'ın⁶ Cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturması ile iki yıl sonra tek başına iktidar olan Ak Parti'nin Türk dış politikasına yeni bakış açısı kazandırması ile hızlanmıştır.

İki ülke arasında ki ilişkiler 1997 ile 2002 yılları arasında Dışişleri Bakanı olan İsmail Cem'in Türk dış politikasına çok yönlü bakış açısı kazandırması ve Türkiye'nin Ortadoğu'da ki sorunlarda sahip olduğu farklı değerler ile arabulucu rol⁷ alabileceğini göstermesi ile nevsu nema bulmuştur.

¹ Fernand Braudel, A History of Civilizations, New York: Penguen, 1995, s. 9

² Hasan Duran, Adana Protokolü Sonrası Türkiye-Suriye İlişkileri, Ortadoğu Yıllığı, 2011

³ Maden Tuğba Evrim, Kriz Dönemlerinde Su Politikaları: Türkiye-Suriye, ORSAM, 2012 c. 4 s. 44

⁴ Pehlivanoglu Öner, Ortadoğu ve Türkiye, 1. Baskı, İstanbul: Kastaş Yayınları, 2004, s. 113

⁵ Arı Tayyar, Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi, 4. Baskı, Bursa: MKM Yayıncılık, 2008, s. 637

⁶ Dış İşleri Bakanlığı, Suriye Siyasi Görünümü, <http://www.mfa.gov.tr/suriye-siyasi-gorunumu.tr.mfa> (14.06.2017)

⁷ Meliha Benli Altunışık, "Worldviews and Turkish Foreign Policy in the Middle East", New Perspectives on Turkey, No. 40, 2009, s. 180.

Ak Parti iktidarı, Türkiye'nin siyasi, kültürel ve ekonomik konumunu yeniden tanımlamış⁸, komşularla sosyo-ekonomik diyalogun geliştirilmesi⁹ (Komşularla Sıfır sorun) ile bölgesel ve küresel politikalarda Türkiye'nin sahip olduğu tarihi ve kültürel mirasın yumuşak güç politikası¹⁰ olarak uygulanmaya başlamasını sağlamıştır. Türkiye'nin iç siyasetinde gerçekleşen bu değişimlere ek olarak 11 Eylül saldırıları ile daha çok belirgin hale gelen ABD- Batı ayrımı ile ABD'nin Ortadoğu'ya karşı müdahaleci tutumuna karşın AB'nin izlediği tedrici değişim politikası yeni Türk politika elitlerinin komşuları ile olan münasebetlerinde elini güçlendirmiştir. Bu değişim ve yeknesak olmayan Batı bloğu Türkiye'ye, AB ile olan ilişkilerini geliştirmesi ve var olan ekonomik dış politika ve ihracat temelli iktisat anlayışı çerçevesinde politikalar uygulamasına kapı aralamıştır.

Suriye dış politikası Beşar Esad iktidarında değişim sinyalleri verse de hem iç politikada muhalefete karşı tutumu¹¹ hem de 11 Eylül saldırılarından sonra Suriye rejiminin saldırılar ile iltisaklı olan kişileri ABD'ye teslim etmesi ve ilişkileri geliştirme isteğine rağmen ABD'nin ambargo uyguladığı Irak petrolünü satarak gelir elde etmesi,¹² Lübnan' da işgal gücü bulundurması Suriye'yi Şer ittifakı içinde tutmaya devam etmiştir. Bush'un 2003 Irak işgaline Türkiye ve Suriye'nin karşı gelmesi ve Irak' tan kaynaklı istikrarsızlık endişesi iki ülkeyi yakınlaştırmıştır. Ancak Irak işgali sonrası Amerika'nın Suriye'yi Iraklı direnişçilere destek vermekle suçlaması¹³ ve Irak'ın işgali sonrası önemli bir gelirden olan Suriye hem ekonomik darboğazdan¹⁴ kurtulmak hem de İran – Hizbullah çizgisinden uzaklaşmak için bölgesel bir güç olan Türkiye ile ilişkilerini geliştirmek istemesinin gerekçeleri olarak sayılabilir. Suriye'deki birçok kesim Türkiye'nin 2004 ve 2005 tarihlerinde Suriye'ye karşı bir askeri, ekonomik ve politik müdahalenin engellenmesi yönünde çaba sarf ettiğini ve bu çabanın Şam'ın Türkiye politikalarını değiştirmesinde oldukça önemli bir rol oynadığını belirtmektedir.

Ocak 2004' te Beşar Esad'ın Türkiye'yi ziyaret etmesi 57 yıldan sonra Suriye tarafından devlet başkanı düzeyinde yapılan ilk ziyaret olması hasebi ile önem taşımıştır. Ayrıca bölge ülkelerinin Amerika ve İsrail' in aksine bölgede istikrarsızlık oluşturacak bir devletin kurulmaması yönündeki çabalarının da bir resmi olduğu söylenebilir bu ziyaretin. Beşar Esad'ın toplam 3 gün süren ziyareti sırasında iki ülke yetkilileri Turizm, Vergilendirme ve yatırım alanlarında anlaşma imzaladılar. Bu ziyaretin akabinde BM'nin aldığı (UNSC Resolution 1559, (02

⁸ Davutoğlu Ahmet, Stratejik, Türkiye'nin uluslararası toplumda yeri, s.17, Küre Yayınlar, 2012

⁹ Murat Yeşiltaş, Ali Balcı, AK Parti Dönemi Türk Dış Politikası Sözlüğü: Kavramsal Bir Harita, Bilgi, 2011, s. 9

¹⁰İbrahim Kalın, Türkiye'nin İnce Gücü, Sabah, http://www.sabah.com.tr/yazarlar/ibrahim_kalin/2010/01/23/turkiyenin_ince_gucu

¹¹ Flynt Leverett, Inheriting Syria: Bashar's Trial by Fire, I. Edition, Washington D.C.: Brookings Institution, s. 91

¹² Alfred B. Prados, Foreign Affairs, Defense, and Trade Division, Syria: U.S. Relations and Bilateral Issues, Updated March 13, 2006

¹³ Bush warns Syria, Daily Mail, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-176643/Bush-warns-Syria.html>

Eylül 2004) S/RES/1559/2004) 1559 nolu karar ile Lübnan' da işgale son verilmesi ve grupların silahsızlandırılması amacı ile Suriye rejimine uyguladı ambargo, Başbakan Erdoğan'ın Aralık 2004 yılında gerçekleştirdiği Suriye ziyaretine mâni olmamıştır. Bu ziyaret Türkiye-Suriye arasındaki yakınlaşmayı sağlamıştır. Yine aynı yıl gerçekleşen ziyaretler sonucu; iki ülke arasında ticaret hacminin artırılmasından vize işlemlerinin kolaylaştırılmasına, sınırdaki mayınlı bölgelerin temizlenmesinden iki ülke arasında serbest ticaret antlaşmasının kararlaştırılmasına kadar bir dizi gelişme yaşanmıştır.

Normalleşme döneminin başlaması ve iki ülke ilişkilerin yükselen bir trendle iş birliğine evrilmesi yukarıda da zikredildiği üzere bölgesel etkilerden bigâne değildir. Türk dış politikasının AB ile olan münasebetleri yeni Türk politika elitlerinin deklare ettikleri vizyoner dış politika ile uyuşmuştur.

Türkiye- Suriye ilişkilerinde başlayan normalleşme iktisadi anlamda da kendini göstermeye başlamıştır.¹⁵ Türkiye Suriye üzerinden Ortadoğu pazarına girmeye başlamıştır. Transit geçiş yolları üzerinde bulunan Suriye ile ticaretin kolaylaştırılmasına dönük adımlar ile turizm başta olmak üzere iki ülkenin karşılıklı yatırım yapabilir konuma ulaşması hedeflenmiştir. Suriye ekonomisi uzun yıllar planlı ekonomi ile yönetilmiş ve ekonomide devlet söz sahibi olmuştur. Beşar Esad'ın iktidarı ile birlikte serbest piyasa ekonomisine geçiş başlamış ve özel sektörün ekonomideki payı artmıştır.¹⁶ Suriye ekonomisinin de Türkiye ile ilişkilerin normalleşmesi ve 2004 yılında AB ile imzalanan ortak anlaşması¹⁷ sonrası kayda değer bir değişim yaşanmıştır. Özellikle Irak savaşının getirdiği ağır yük işsizlik rakamlarını yükseltmiş ülkenin dış çıktısı büyük oranda petrol üzerine olmuştur.¹⁸

2.Yüksek Düzeyli Stratejik İş birliği Dönemi

Türkiye Suriye münasebetleri daha önce zikredildiği üzere ülkelerin iç siyasetinde meydana gelen değişimler ve bölgesel gelişmelerin etkisi ile hızla stratejik ortaklık yoluna evrilmiştir. Türkiye Ak Parti iktidarında benimsediği politikaları uygulama siyaseti izlemiştir. Bu minvalde komşuları ile normalleşmeyi sağlamış, ikili ilişkileri ortaklık düzeyine çekme kararı ve-

¹⁴Suriye Dış Ticareti Teşvik ve Geliştirme Bürosu, <http://www.dp-news.com/pages/detail.aspx?articleid=46345>, (السورية الصادرات وترويج تنمية هيئة), http://syrecon.gov.sy/?page=category&category_id=20&lang=ar

¹⁵ Abidin Öncel: Mehmet Akar, 2000 Sonrası Türkiye- Suriye İlişkilerinin Türkiye Dış Ticaretine Yansımaları, Bilgi s. (30) 2015

¹⁶: Suriye Cumhuriyeti Başbakanlık Suriye Yatırım Ajansı İkinci dönem yatırım Raporu, في السوري الاقتصاد مستمرة اقتصادية وإصلاحات. الخارجية المديونية ملف إغلاق: الأسد بشار للرئيس الأولى العشر السنوات <http://www.dp-news.com/pages/detail.aspx?articleid=46345#ixzz4kB2xFVfG>, (Erişim: 21 Haziran 2017)

¹⁷AB-Suriye Ortaklık anlaşması: http://gspa.snu.ac.kr/sites/gspa.snu.ac.kr/files/2009_Syria%20and%20Euro-Medditereanean%20Relationship.pdf

¹⁸ Tuğba Evrim Maden, "Türkiye-Suriye İlişkileri: Sınırşan Sularda Örnek İşbirliği Olarak Asi Dostluk Barajı" 12.03.2012, ORSAM Raporları, Rapor No: 47, Ankara, 2011, www.orsam.org.tr

rilmiştir. Türkiye'nin izlediği bu istikrarlı dış politika Suriye ilişkilerinde meyvelerini vermeye başlamıştır. Suriye rejiminin; hatırlanacağı üzere, Birinci Körfez Savaşına verdiği destek dolayısıyla ile Batı tarafından, Lübnan'a müdahalesine ve Maruni lider Mişel Avn' a karşı güç kullanmasına, göz yumulmuştur. Ancak Irak işgali sırasında işgal karşıtı tutumu ve Irak'lı Baas destekçilerine siyasi kısıtlama getirmemesi okların hedefi olmasına yol açmıştır. Bush yönetiminin Suriye karşıtı BM kararlarına ön ayak olması ve 2005 yılında Lübnan Başbakanı Refik Hariri suikastı¹⁹ sonrası BM kararlarının acil uygulanmasını istemesi Suriye yönetimi üzerinde ciddi baskı hissetmesine neden olmuştur.²⁰ Suudi Arabistan yönetiminin başını çektiği Arap devletlerinin ABD ambargosuna destek vermesi ve daha önce imzalanan Avrupa-Suriye ortaklık anlaşmasının iptal edilmesi siyasi ve ekonomik olarak Suriye yönetimini sıkışmışlık içine sokmuştur. Bölgesel ve küresel politikaların aleyhine işlemesi üzerine Nisan 2005 yılında gerçekleşen ve ABD'nin açıktan eleştirilerine²¹ neden olan Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer' in ünlü ziyareti Suriye tarafından doğru okunmuştur.²² Siyasi ve ekonomik açıdan uzlete mahkûm edilen Suriye Yönetimi, Türkiye ile münasebetlerinde siyasi kaygılardan ve ön yargıdan uzak bir politika izleme yoluna girmiştir. İki ülke münasebetlerinin kısa süre zarfında yakaladığı ivme ve bunun stratejik düzey olarak adlandırılması salt münasebetlerin normalleşme süresi baz alınarak değerlendirilemez; bilakis münasebetlerin kısa süre zarfında yukarıda bahsedilen sınavlardan geçmesi ile tespit edilebilir.

Türkiye Suriye münasebetlerine bu zaviyeden bakıldığında; iki ülke arasında artan karşılıklı ziyaretler ve karşılıklı güven duygusu ekonomik olarak 1 Ocak 2007 tarihinde imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması ile taçlanmıştır. Serbest Ticaret Anlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle ikili ticaret hacminde kayda değer artış yaşanmış ve ticaret hacmi 2006 yılındaki 796 milyon dolardan 2010 yılında 2,5 milyar dolara yükselmiştir²³.

2007 yılı iki ülke içinde seçim yılı olmuş Abdullah Gül' ün Cumhurbaşkanı seçilmesinin akabinde Beşar Esad Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Görüşmelerde Türkiye'nin Kuzey Irak'a operasyonunu içeren tezkere ve güvenlik meseleleri ele alınmış, Suriye tarafından Türkiye'nin terörle mücadelesine tam destek verileceği açıklaması gelmiştir. 6 Eylül tarihinde İsrail savaş uçaklarının Suriye hava sahasını ihlal ettiği SANA haber ajansı tarafından dünyaya duyuruldu. İsrail jetlerinin Suriye hava sahasını ihlal ettikten sonra yakıt depolarını Türk topraklarına bırakması Türkiye tarafından sert bir dille kınandı. Suriye Dışişleri Bakanı Velid Muallim iki ülke arasında ki münasebetlerinde şüphe uyandırmaya yönelik bu girişimin başarısız olduğunu ve Türk tarafıyla karşılıklı güven esasına dayalı dostluğu sürdüreceklarını açıkladı.

¹⁹ BM'nin 2 Eylül 2004 kararı: <https://www.un.org/press/en/2004/sc8181.doc.htm> (20.06.2017)

²⁰ Alfred B. Prados, Foreign Affairs, Defense, and Trade Division, Syria: U.S. Relations and Bilateral Issues, Updated March 13, 2006

²¹ U.S. Department of State, Daily Press Briefing, State Department spokesman Richard Boucher briefed the press 13 Nisan.

²² Joshua Landis, The U.S.- Syria Relationship: A Few Questions, Middle East Policy Council, <http://www.mepc.org/us-syria-relationship-few-questions>

²³ http://syrianfinance.gov.sy/arabic/2079.html&pr_docid=1025

2007 yılı Türkiye dış politikasının Avrupa Birliği münasebetlerinde gerileme sayılacağı gibi komşuları ile ilişkilerini geliştirirken denge aranmaya çalışılmış, dış politikanın bu başka alanlarında ki önceliklerine feda edilmemiştir.²⁴ Suriye'nin 2008 ekonomik krizinden fazla etkilanmemiş olması Türkiye'nin bu pazara ilgisini arttırmıştır. 2006 yılında İsrail' in Lübnan'a saldırması ve 6 aya yakın süren savaş sonucunda iki İsraili askerinin kaçırılması sonucu Hizbullah'a verdiği destek ile bilinen Suriye yönetimi ile İsrail arasında diyalog kurulması Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'dan istenmiştir. Bu diyalog 2008 yılında Beşar Esad' ın isteği ile tekrar kurulmuş ve Türkiye iki devlet arasında arabuluculuk rolünü üstlenmiştir.²⁵ Her ne kadar Türkiye'nin arabulucu rolünü üstlendiği müzakereler İsrail' in Gazze' ye düzenlediği 'Dökme Kurşun Operasyonu' ile başarısızlıkla son bulmuş olsa da Türkiye'nin bu çabaları Ak Parti iktidarının izlediği ilkesel ve kazan-kazan anlayışının doğurduğu güven endeksli politikanın kazanımları olarak değerlendirilebilir.

Türkiye Suriye Stratejik İşbirliği Konseyi Beşar Esad' ın Türkiye' ye düzenlediği 16 Eylül 2009 tarihli ziyaret sırasında imza edilmiştir. Başar Esad iki ülke arasında var olan diyalog ve güveni stratejik düzeye çıkarmak istediklerini belirtmiştir. İki ülke stratejik münasebetleri kuracakları bu mekanizma ile sağlayacaklarını dışişleri bakanlarının karşılıklı Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği anlaşmasını imzalaması ile başlatmıştır. Stratejik Konsey iki ülke Başbakanının Eş başkanlıkları ile yürütülecek olup dışişleri, enerji, ticaret, bayındırlık, savunma, içişleri, ulaştırma ve tarım bakanlarının bulunduğu toplam on altı (Türkiye ve Suriyeli) bakandan oluşması öngörülmüştür. Bununla birlikte gerek görüldüğünde toplantılara kurul üyesi olmayan diğer bakanların da katılması sağlanarak Bakanlar Kurulu'nun yapısı daha da genişletilebilir. Bakanlar Kurulu'nun yılda en az iki kez toplanması öngörülmektedir.²⁶

Stratejik İş birliği Konseyi iki ülke arasında bürokrasiden kaynaklı sorunların daha hızlı ve etkin çözülmesinde yardımcı olacaktır. Bunun yanında Konsey muadil bakanların karşılıklı proje ve yatırımların tartışılması sonrası fiiliyata geçilmesi için mutabakat metinleri hazırlanmasını ve bunu karşılıklı ibra edilmesini öngörmektedir.

Türkiye- Suriye ilişkileri diğer yandan, 2009 yılında imzalanan Vize Muafiyeti Anlaşması sonucu, Türkiye ile Suriye arasındaki turistik ziyaretlerin sayısı iki kattan fazla artmıştır (2010 yılında Suriye'yi ziyaret eden Türk vatandaşlarının sayısı 1,6 milyon ve Türkiye'yi ziyaret eden Suriye vatandaşlarının sayısı yaklaşık 900 bindir) İki ülke ilişkilerinde yaşanan stratejik iş birliği sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik alanlara da yansımıştır. Suriye ile gerçekleştirilen dış ticaretin Türkiye dış ticareti içerisindeki payının en çok artış gösterdiği dönemlere bakıldığında,

²⁴ İnat Kemal, Türkiye'nin Ortadoğu Politikası, Ortadoğu yıllığı 2006

²⁵ Syria-israel launch peace talks under turkey sauspices , Hürriyet, <http://www.hurriyet.com.tr/syria-israel-launch-peace-talks-under-turkeysauspices-8991018> 21 Mayıs 2008

²⁶ Ayhan Veysel, Türkiye-Suriye-iliskilerinde-yeni-bir-donem-yuksek-duzeyli-stratejik-isbirligi-konseyi, ORSAM, 2009, c.1 s.11

2006-2010 dönemi en çok göze çarpan dönem olmaktadır. Nitekim 2006 yılında %0,35 olan bu oranın 2010 yılında %0,77'lik payı ile iki kattan fazla artış gösterdiği gözlenmektedir.²⁷

Diğer yandan Suriye İstatistik Kurumunun yayınladığı verilere göre Suriye ekonomisinin büyüme oranları Türkiye ile münasebetlerinin geliştiği dönemlerdir.

28

Suriye ekonomisinin göstermiş olduğu büyüme her ne kadar salt Türkiye ile olan ilişkilerinde ki seyir ile açıklanamayacağı gibi bu münasebetin etkisi de yadsınmaz bir gerçektir.

2.1 Türkiye-Suriye Suriye Yüksek Düzeyli Stratejik İş birliği I. Bakanlar Toplantısı 13 Ekim 2009 (Halep-Gaziantep)

13 Ekim 2009'da her ülkeden ilgili Bakanların katılımıyla Halep ve Gaziantep'te gerçekleştirilen Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi 1. Bakanlar Kurulu toplantısı Türkiye-Suriye ilişkilerinde başlayan işbirliğinin somut adımı olmuştur. Toplantı Türkiye tarafından Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu Suriye tarafından ise Velid Muallim başkanlığında toplanmıştır. **Türkiye-Suriye Suriye Yüksek Düzeyli Stratejik İş birliği I. Başbakanlar Toplantısı 22 Aralık 2009 (Şam)** Türkiye Cumhuriyeti adına Başbakan Recep Tayyip Erdoğan ile Suriye Arap Cumhuriyeti adına Başbakan Naci Otri'nin eş başkanlığını üstlendiği konsey Şam'da yapılan toplantının sonunda, çeşitli alanlardan 50 adet anlaşma, mutabakat muhtırası, işbirliği protokollü imzalanmıştır.

Taraflar, bu belgelerde öngörülen işbirliği projelerini gerçekleştirmek amacıyla uygulama programları hazırlanması konusunda mutabakata varmışlardır. Taraflar, aralarındaki işbirliğinin iki ülkenin çıkarlarına hizmet edecek tarzda arzu edilen stratejik düzeye çıkarmak ve imzalanan belgeleri süratle ve tam olarak hayata geçirmek konusundaki kararlılıklarını yinelemişlerdir. İmzalanan anlaşmalardan biri olan Asi Dostluk Barajı Mutabakatı; iki ülkenin uzun

²⁷ Hasan Duran, Adana Protokolü Sonrası Türkiye-Suriye İlişkileri, Ortadoğu Yıllığı s. 511-512, 2011

²⁸Suriye İstatistik Merkezi Bürosu, 2001-2009 Büyüme Rakamları: <http://sia.gov.sy/userfiles/reports/SIA2010.pdf>

yıllardır ihtilaf içinde oldukları sınır aşan sular konusunda kısa süre içinde aldıkları mesafeyi göstermesi bakımından yüksek öneme haizdir.²⁹

2.2 Türkiye-Suriye Suriye Yüksek Düzeyli Stratejik İş birliği II. Bakanlar Toplantısı 3 Ekim 2010 (Lazkiye)

Türkiye-Suriye Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi (YDSK) Bakanlar İkinci Toplantısı, ilgili Sayın Bakanlarımız veya temsilcilerinin katılımıyla 2-3 Ekim 2010 tarihlerinde Suriye'nin Lazkiye şehrinde gerçekleştirilecektir. **Türkiye-Suriye Suriye Yüksek Düzeyli Stratejik İş birliği II. Başbakanlar Toplantısı 21 Aralık 2010 (Ankara)**

Türkiye- Suriye arasında ki Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi (YDSİK)'nin ikinci Başbakanlar buluşması iki ülkeden 13' er bakanın katılımı ile yapılmıştır. İlk toplantısı 2009 yılında gerçekleştirilen bu toplantının sonunda imzalanan mutabakat anlaşmalarının ne durumda olduğu değerlendirilmiştir. Bu toplantının sonunda 11 ek anlaşmanın imzalanmıştır. Görüşmelerde terörle mücadele, doğalgaz borularının birleştirilmesi, gümrük işlemlerinin kolaylaştırılması, mayınlı tarlaların temizlenmesi ve tarıma açılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca, vize muafiyetinin getirdiği etkileşim ile Türkiye-Suriye sınır illerinin kültürel ve ekonomik entegrasyonu memnuniyetle karşılanmıştır.

3.Suriye Devrimi Dönemi

İnsanlık tarihinde haberdar olduğumuz veya olamadığımız muhtelif sebeplerden zuhur etmiş ve kişilerin, toplumların, devletlerin hayatlarını kökten değiştirmiş birçok hadise ile karşılaşırız. Bu hadiselerin en önemli özelliği eskiyi ilga edip yeniye cari kılmasıdır. Bu hadiseler vuku bulduğunda zaman pek kayda değer değildir zira değişim köklüdür ve yıllar alabilmektedir. Araştırmamıza konu olan Suriye Devrimi 2010 yılının sonları ile 2011 yılının başlarında Tunus'lu bir seyyar satıcı olan Muhammet Buazizi'nin uğradığı haksızlık ve kendisine karşı işlenen onur kırıcı davranış³⁰ sonucu kendini yakması ile başladı. Tunus ve Mısır' da yıllarca kendilerini güvende tutabilmek için çalışan rejimleri yıkmıştır. Tunus ve Mısır' da halk tepkilerinin protestolara dönüşmesi ile başlayan bu süreç Suriye halkı tarafından yakından takip edilmiş, Tunus, Mısır ve Libya devrimlerine destek için toplanmalar Suriye devriminin fitilini ateşlemiştir.

Suriye' de aktivistler ülkelerinde toplanmaların devletin talebi ile lidere destek gösterileri sırasında olabildiği için toplanma ve protesto çağrıları konusunda Facebook' tan destek aldıklarını ifade etmektedirler. Esasen protestoların başladığı ilk günlerde Der'a'lı çocukların duvarlara 'Sıra sana geldi doktor'³¹ yazmalarının akabinde sosyal medya sansürlenmiş, öngörülebilir

²⁹ Tuğba Evrim MADEN, Kriz Dönemlerinde Su Politikaları: Türkiye-Suriye, ORSAM, 2012 c. 4 s. 92

³⁰ 17 Aralık 2010 tarihinde Tunus'un Sidi Bouzid şehrinde üniversite mezunu, işsiz Muhammet Buazizi'nin, kendi ifadesi ile 'seyyar arabası ile meyve sebze satarken polislerin önünü keserek arabasını elinden almış, şikâyet için gittiği polis merkezinde ise bayan polis memuru kendisine insanların içinde tokat atmıştır' kendisini yakması ile sonuçlanan olay. Bakınız: <http://www.aljazeera.net/encyclopedia/icons/2015/12/7/%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D8%A8%D9%88%D8%B9%D8%B2%D9%8A%D8%B2%D9%8A>

³¹ Bakınız: <https://www.paldf.net/forum/showthread.php?t=904822> (دكتور يا الدور اجاك)

ancak engellenemez bir aktör olan sosyal medya kullanılmaya devam edilmiştir.³² Mart 2011 yılında başlayan ve Cuma namazları sonrası günden güne artarak devam eden protestolar rejimin devrim konusunda ki korkusunu da göstermiştir. Suriye rejimi Arap Baharı olarak ifade edilen halk ayaklanmalarına karşı iyimser görünmüş, Tunus' ta Bin Ali ve Mısır' da ilişkilerinin kötü olduğu Mübarek' in devrilmesini memnuniyetle karşılamıştır. Bu zaviyeden bakılacak olursa Arap Baharı sürecinde Ak Parti hükümetinin izlediği politika ile Esad rejimi arasında bir tenakuz görülmeyecektir. Zaten Suriye, halk ayaklanmalarının kendisini etkilemeyeceğini düşünmektedir. Rejimin başı Beşar Esad'ın The Wall Street Journal'a verdiği röportajda ifade ettiği 'Halkından destek alamayan hiçbir hükümet ayakta kalmaz' sözünden kendilerini diğer devletlere nazaran halk nezdinde daha makul saydıkları kesindir.

Yazımızın konusu olan Türkiye- Suriye münasebetleri çok kısa zamanda savaşın eşliğinden stratejik ortaklığa dönüşmüş ve karşılıklı güvenin esas alındığı bir ilişki tesis edilmiştir. Ak Parti Hükümetinin Tunus' ta başlayıp sırası ile Mısır, Libya, Yemen' e sıçrayan, Körfez ülkelerinde etkisi hissedilen halk devrimlerine karşı takındığı ilkeli tutum devrimlerin yaşandığı halk tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Ancak 2011 yılının mart ayında Suriye'de başlayan; iç savaşa dönüşen, vekâlet savaşlarına sahne olan, mezhepsel hesaplaşmanın aracı edilen, radikal dini referanslı örgütlerin filizlendiği süreç konusunda ki politikası zikredilen başkalaşmanın etkisi ile değişime uğramıştır. Türkiye'nin izlediği politikalar değişimlerin yaşandığı dönemlere ayırarak incelemek gerekmektedir.

3.1 Siyasi Reform Yapılması için Baskı ve İkna çabaları Dönemi

Türkiye'nin Mısır, Tunus ve Libya' da olayların başlaması ile birlikte geliştirdiği 'ilkesel tutumdan farklı olarak Suriye rejimine yaklaşımı değişim göstermiştir. Bunu; Suriye ile Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi kurmaya kadar varan iyi ilişkileri, Ak Parti iktidarının 'Komşularla Sıfır Sorun' ve 'Merkez Ülke Türkiye' politikası kapsamında Ürdün, Lübnan ve Suriye ile Serbest Ticari Bölge kurma çalışmaları ile anlamlandırmak mümkündür. Ayrıca Suriye'de ki istikrarsızlık ortamının en çok kendisine zarar vereceği endişesi hâkimdir. Halk hareketlerinin başlamasının ardından iki ülke liderleri ilki Asi Dostluk Barajı³³ temel atma töreni olmak üzere çeşitli vesilelerle bir araya gelmiştir. Türkiye tarafının 18 Mart sonrası protestoların diyalog yolu ile çözülmesi telkinine rağmen uygulanan şiddet Suriye içerisinde istikrarsızlığı artırmıştır. Türkiye olayların başlamasından itibaren Suriye'yi 'Kendisinin iç meselesi'³⁴ olarak addetmesi ve buna binaen rejime Siyasi İslahatlar yapması çağrısı ile yapıcı bir tutum sergilemiştir. Suriye tarafına iletilen siyasi reform çağrıları genel af, seçim yasasında değişiklik ve 1963 yılından beri süre gelen olağanüstü halin kaldırılması taleplerini içermektedir. Bu taleplere 21 Ni-

³² Abigail Fielding-Smith, Thousands join Syria Facebook protest drive, Beirut, Financial Times, Wednesday,02 2011

³³ Tuğba Evrim Maden, "Türkiye-Suriye İlişkileri: Sınırşan Sularda Örnek İşbirliği Olarak Asi Dostluk Barajı" 12.03.2012, ORSAM Raporları, Rapor No: 47, Ankara, 2011, www.orsam.org.tr

³⁴ "Erdoğan: Suriye İç Meselemiz, Gereğini Yapmak Durumundayız" , Amerika'nın sesi, 7 Ağustos 2011, <https://www.amerikaninsesi.com/a/erdogan-suriye-ic-meselemiz-geregini-yapmak-durumundayiz-127078293/898713.html>

san' da Esad rejimi olağanüstü hali kaldırarak cevap vermiştir. Türk dış politika elitlerinin Suriye meselesinde Esad ve BAAS rejimi ayrımı yaptıkları Ak Parti sözcüleri tarafından deklare edilmiştir. Esad rejimi konusunda Türkiye'nin reform beklentileri³⁵ hem Dışişleri Bakanı Davutoğlu hem de Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın çabalarına rağmen gerçekleşmemiştir. Türkiye, Başbakan Erdoğan'ın ABD ziyareti sonrasında rejime karşı 9 ekonomik yaptırım kararı almıştır.

3.2 Esad' ı devirmek için Muhaliflere verilen Destek

Ankara nezdinde Esad' ın gerçek reformlar yapma konusunda ciddi olmadığı veya reformları yapacak gücü bulunmadığına inanılması, yönünü muhaliflere dönmesine neden olmuştur. Türkiye' nin Hama katliamı³⁶ sonrası karşılıklı Büyükelçilerin çekilmesi ile diplomatik baskı gücünü de yitirmesi, bunu yanında sahada muhaliflerin lehine gelişen durum Ankara'yı bu politikayı izlemeye sevk etmiştir. Türkiye; Arap ligi, Avrupa Birliği ve ABD' nin aksine uzun süre diyalog yolu ile reformlara ikna etmeye çalıştığı Esad rejiminin oyalama siyaseti izlediğinden emin olduktan sonra karineleri ile katliamlara şahit olup uluslararası toplumdan sonra ilişkileri kesme yoluna gitmiştir.

Türkiye-Suriye münasebetlerinin muhtevasına bakıldığında 2011 yılında Başbakan Erdoğan'ın 'Ev alma Komşu al' sözüyle işaret ettiği Suriye ile derin münasebetlerin olduğu kabul edilebilir. Ancak Arap Baharı öncesi; Ak Parti iktidarının ikili ilişkileri geliştirme, serbest ticari bölgeler kurma gibi Türkiye'yi merkeze alan politikaları diktatör rejimler, (Suriye'de BAAS rejimi, Mısır'da Hüsnü Mübarek) üzerinden kurmuştur. Buna mukabil Türk dış politika elitlerinin özgürlük-güvenlik dengesi üzerine kurduğu ilkeleri ile Türkiye'nin halkların gözünde rol-model olması Arap Baharı ile şans bulmuş ve Türkiye bundan sonra Esad rejimini kendi halkını öldüren zalim bir dikta olarak tanımlamıştır. Bu uzun dönemde Türkiye muhaliflere çeşitli seviye ve konularda destek sağlamıştır. Bunlar lojistik, medya, iase ve eğitim olarak sayılabilir. Muhaliflerin askeri ve siyasi liderleri Türkiye' de ikamet etmiş, muhalif toplantıları hükümetin kolaylaştırıcı tutumu ile ülkemizde yapılmıştır. Bu toplantıları Ulusal Meclis, Suriye Devrimci Güçler Koalisyonu'nun kurulması izlemiştir. Suriye'nin Dostları Grubu'nun kurulmasına öncülük etmiş, muhaliflerin uluslararası toplum tarafından kabulü için çalışmış ve uluslararası her alanda Suriye halkının haklı ve meşru taleplerini savunmuştur. Suriye krizinin başladığı anda ilan ettiği açık kapı politikası ile ülkeye 2 milyon mülteci gelmiştir.

3.3 Siyasi Çözümüne Rıza

Türkiye'nin Esad'ı devirme şiarından zımnen de olsa vazgeçerek Cenevre'de Lavrov ve Kerry arasında varılan mutabakat³⁷ ile siyasi geçiş dönemini kabulü şeklinde ifade edilmektedir. Türkiye'nin aksi yönde ifade etmesine rağmen geçiş döneminde Esad'ın rejimin başında

³⁵ "Ankara'dan reform şansı, Hürriyet, <http://www.hurriyet.com.tr/ankara-dan-esad-a-reform-sansi-17735316>, 8 Mayıs 2011.

³⁶ "Syria: at least 200 killed in Hama province massacre, say activists ", The Guardian, 13 Temmuz 2012, <https://www.theguardian.com/world/2012/jul/13/syria-hama-massacre-activists>

³⁷ 2015 أكتوبر/الأول تشرين 31 عربية، نيوز سكاى"، 2 فيينا" في المشترك التقاهم بنود XXjMAU/gl.goo://h

kalmayı ve geçiş sürecinin sonunda yapılacak seçimler konusunda muğlaklık devam etmektedir. Türkiye'nin 'Esad'ı devirme' politikasından siyasi çözüme razı olmasını etkileyen sebeplerin başında rejimin muhalif kuvvetler aleyhine sahada mevzi kazanması ve Rusya'nın Suriye'ye müdahil olması ile imkanlarının büyük ölçüde kaybolması gelmektedir. Viyana görüşmeleri sonrası oluşan Rus-Amerikan ittifakının maddeleri arasında geçiş dönemi yol haritasına muhalif olanların terörle bağdaştırılması da gözlerin Esad rejimi yerine DAES' e odaklanmasını sağlamış bu da Türkiye ve Muhalifler aleyhine bir durum oluşturmuştur.

İç siyasi gelişmeler Türkiye'nin Suriye politikasına doğrudan etki etmiştir. 2013 senesinin sonlarına doğru gerçekleştirilen 17/25 Aralık darbe girişimi ve daha sonra devletin içine sızmış FETÖ Terör Örgütü mensubu kişilerin Türkiye'nin Suriye politikasını ifsat ettikleri ortaya çıkmıştır. Politikanın teoriden pratiğe doğru şekilde geçmesini sağlayacak olan kurum ve kişilerin menfi yönde hareket içinde olmaları Suriye devriminin başından beri eleştiri konusu olan 'sahada işlemeyen sistem' eleştirilerine bir cevap olmuştur. Buna ilaveten 2014 yılında FETÖ'nün Jandarma ve Polis unsurlarının katıldığı Mit tırları operasyonunun bir ayağını iç siyaset oluştursa da öteki ayağı Türkiye'nin Suriye' de izlediği politikalarıdır.³⁸

3.4 Rus uçağının Türkiye tarafından düşürülmesi sonrası Savunma Dönemi

Bu dönem, 24 Kasım 2015 tarihinde Türk F-16' savaş uçağının Türkiye sınırını ihlal eden Rus savaş uçağı Su-24 'ü düşürmesi sonrası başlayan süreci ifade etmektedir. Rus uçağının düşürülmesi Türkiye' nin Suriye politikasında dönüm noktalarından sayılmaktadır. Türkiye 2011 yılında halk hareketlerinin başlaması ile Suriye krizine etkin şekilde müdahil olmuştur. Ancak bu tarihten itibaren Türkiye'nin önceliğini milli güvenlik, hudutların korunması ve Kuzey Suriye' de alan kazanan PKK'nın Suriye örgütlenmesi olan PYD\YPG³⁹ terör örgütleri almıştır. Rus uçağının düşürülmesinin akabinde Türkiye NATO'yu acil toplantıya çağırmıştır. Ak Parti döneminde karşılıklı bağımlılıklar geliştirilen Rusya ile soğuk savaş dönemine girilmiş Rus tarafından uçak düşürülme hadisesi 'sırtımızdan vurulduk' şeklinde açıklanmıştır. Her ne kadar hadisenin Türkiye Rusya arasında ekonomik ve politik etkileri görülmeye başlansa da asıl etkileri Suriye krizinde hissedilmiştir. Rusya'nın uçağın düşürülmesinin akabinde Suriye hava sahasını Türk uçaklarına kapatması Türkiye'nin öteden beri savuna geldiği "uçuşa yasak güvenli bölgeler" tezi ilişkilerin düzelmesine kadar rafa kaldırılmıştır. Bunun yanında Rusya 2015 sonlarına doğru eriyen rejim ordusunun toparlanmasını sağlamıştır.⁴⁰

Türkiye açısından bakılacak olursa Rus müdahalesi ve daha sonra uçak düşürme ile gelen krizin Suriye bağlamında anlamı her ne kadar Rus yetkililerin aksi yönde açıklamaları olsa da; Rusya'nın Esad' olan desteğı dolaylı olmaktan doğrudan ucu açık askeri ve siyasi desteğı

³⁸ FETÖ Suriye'de PKK ve CIA'ya çalıştı, Milliyet,

<http://www.milliyet.com.tr/FETO-suriye-de-pkk-ve-cia-ya-gundem-2288600/> FETÖ Suriye'de PKK ve CIA'ya çalıştı

³⁹ Dr. Oktay Bingöl, Suriye' de Kürt Hareketi-PYD/YPG'nin PKK ve Bölgesel Kürt Dinamiğı İle İlişkisi ve Türkiye'ye Etkileri, Merkez Strateji Enstitüsü, s. 14, (13.06.2016)

⁴⁰ Fetiha Furkani, Rusya'nın Askeri müdahalesinin Türkiye üzerindeki etkileri, Mısır Enstitüsü, 14 Şubat 2015 <http://www.eipss-eg.org>

dönüşmüş; böylece Ankara'nın Esad'ı devreden çıkarma isteği, siyasi geçiş döneminde Esad'ın olmamasını zımnen kabul eden ABD'ye rağmen, zorlaşmıştır.

Rusya'nın askeri operasyonları ilan edildiği üzere DAESH ile mücadele değil Türkiye' nin gerek rejimi devirmek gerekse güvenli bölge kurmak için istifade edeceği muhalifleri yıpratmak olduğu anlaşılmıştır.⁴¹

4.İki ülke ilişkilerinde Terör Örgütlerinin Rolü

Türkiye- Suriye ilişkilerinde bir başka parametre ise bölgede istikrarın kaybolması ile ortaya çıkan terör örgütleri olmuştur. Kuzey Suriye' de 1.5-2 milyon kadar nüfusu olduğu düşünülen Kürtlerin bir kesiminin muhaliflerin oluşturduğu çatı altına; Türkiye' nin çabalarına rağmen, girmemeleri içerde birliğin kurulmasını engellemiştir. Suriye Kürtleri 1962 yılından itibaren rejim tarafından vatandaş sayılmamış, muhalif sesleri baskı ile kesmiştir. 2004 yılında Kamışlı 'da futbol müsabakası sırasında çıkan olaylarda 14 kişi güvenlik güçlerince öldürülmüş,⁴² Kürtler sürekli olarak rejim baskısı altında yaşamıştır. Halk hareketleri Suriye sokağında karşılık bulmasının ardından Kamışlı, Haseke ve Afrin gibi Kürt nüfusun ağırlıkta olduğu bölgelerde de protestolar başlamıştır. Suriye Kürtleri 2011 yılından itibaren birçok örgüt kurmuştur. Suriye rejimi Kürt hareketlerini muhaliflerden ayırmak için Haziran 2011' de vatandaşlık vermiş ve Kürt siyasi tutukluları serbest bırakmıştır. Esad rejiminin Kürtleri devrim hareketinden ayırmak için verdiği haklar sokakta karşılık bulmamış ve rejim hapisanesinden çıkan Meşal Temo liderliğinde devrim saflarında yerlerini almışlardır. Antakya' da muhalifler tarafından kurulan Suriye Ulusal Konferansı'nın kurucularından olan Temo rejim kuvvetleri tarafından yapılan suikast ile Ekim 2011'de öldürülmüştür. Temo'nun öldürülmesine tepki olarak protestolar Irak Bölgesel Kürt Yönetimi Başkanı Barzani tarafından desteklenmiştir ve 11 partinin destek verdiği Kürt Ulusal Meclis'i önderliğinde organize edilmiştir. Buna mukabil PKK destekli Demokratik Birlik Partisinin kurduğu Batı Kürdistan Halk Meclisi kurulmuştur. Böylelikle Kürt hareketleri, Suriye devrimi ve halkının yanında olup, ortak kader için mücadele edenlerle rejimle iş birliği yaparak özerk yapı kurmaya çalışanlar olarak ikiye ayrılmıştır.

Demokratik Birlik Partisi 19 Temmuz 2012 de rejim ile yaptığı 'güvenlik anlaşması' sonrası güvenlik merkezlerinin kontrolünü alarak fiili nüfuzunu genişletmeye başlamıştır. Rejim ve PKK'nın desteği ile Halkı Koruma Birliği (PYD)'ni kurarak devrim yanlısı liderleri tasfiye etmeye Demokratik Birlik Partisi yöneticileri yok etmeye ve diğer Kürt partilerini baskı almaya başlamıştır.⁴³

PYD'nin; PKK kadroları tarafından eğitilip yönetilmesi askeri ve siyasi açıdan hem rejimle hem de ABD ile olan münasebetlerinde diğer muhalif gruplara nazaran daha profesyonel

⁴¹ شيء كل وفوق الأيديولوجيا فوق الجيوستراتيغيا: روسيا، بشارة عزمي Doha Entitüsü, S.17, 15 Kasım 2015

⁴² منظمة العفو الدولية: سوريا: ينبغي إطلاق سراح سجناء الرأي الأكراد فوراً
يناير/ كانون الثاني 2004، 9 (MDE 24/002/2004)

<http://www.kurdo.org/amnesty%20om%20kurderi%20syrien.htm>

⁴³Semyan Muhammed, Kürtler Devrimden Nasıl uzaklaştırıldı? , Al modon, 03.15.2016
<http://www.almodon.com/arabworld/2016/3/15>

hale gelmesini sağlamıştır. Kısa zaman içinde Batı'ya doğru genişlemekte olan DAESH' e karşı mücadele etmeye başlaması ve Eylül 2013 Kobani olaylarından sonra Türkiye iç kamuoyuna tesiri ve askeri anlamda DAESH' e karşı duruşu ile dikkatleri üzerine çekmiştir. Menfi ve müspet olarak ayrılan bu bakış açıları PYD' nin Cezire ve Haseke kantonlarını birleştirmesi daha sonra Fırat Nehrinin doğusuna geçerek Afrin kantonu ile birleşme çabaları Türk dış politika elitleri tarafından endişe ile karşılanmıştır.

Türkiye' nin Suriye siyasetine sirayet eden diğer terör örgütü ise DAESH' tir. Bu örgüt Ebu Bekir El Bağdadi tarafından Irak' ta kurulmuştur. Esasen El Kaide saflarında savaşan yöneticileri örgütün Suriye' ye doğru genişlemesi ile El Kaide' nin Suriye kolu Nusra Cephesi ile karşı karşıya gelmiştir. Nitekim Nusra Cephesinden de yoğun katılımların olduğu düşünülürse ideolojileri arasında pek fark olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak Nusra lideri Golani'nin DAESH'e biat etmemesi sonrası iki farklı grup olarak anılmışlardır. DAESH' in Suriye' de etkin olması ve daha önce zikredildiği üzere; muhaliflerin ifade ettiği gibi, 'devrimi zehirlemeye' başlaması ile birlikte muhalifler ile çatışmalar yaşanmaya başlamıştır. Türkiye' nin bu bağlamda DAESH ile karşılaşması Suriye içinde cereyan eden hadiseler dolayısı ile olsa da Türkiye iç siyasetinde ve Batı medyasında DAESH' e yardım etme iddiaları ile olmuştur.

5.15 Temmuz Darbe girişimi sonrası Dönem ve Fırat Kalkanı

15 Temmuz hain darbe girişiminin⁴⁴ akabinde TSK'nın harekât kabiliyetinin sorgulandığı bir dönemde uzun süredir Türkiye'nin Milli Güvenlik sorunu olarak gördüğü örgütlere karşı siyasi hedefi olan, etkili ve sınırlı olan Fırat Kalkanı⁴⁵ harekâtını düzenlemiştir. Türk dış politikası Rus uçağının düşürülmesinin ardından iç siyasette yaşadığı değişim Rusya ile ilişkilerini revize etmesine dolayısı ile Suriye' de yeniden var olmasını sağlayacak adımlar atmasına imkân vermiştir. Bunun yanında karşılaştığı sorunlardan biri de 2013 yılında kurulan ve Suriye içinde hızla alan kazanan DAESH terör örgütünün hudut bölgelerini hâkimiyetine almasından sonra bu örgütün saldırılarına maruz kalmasıdır. DAESH terör örgütü Gaziantep-Kilis hududuna yakın yerleşim yerlerine roketli saldırılar yapmıştır. Bunun yanında her ne kadar örgüt üstlenmese de Türkiye'de Haziran 2015 yılından itibaren Suruç, Ankara Garı, Sultanahmet, İstiklal Caddesi, Atatürk Havaalanı ve son olarak Gaziantep' te bir düğünü hedef alan saldırılar ile yüzlerce vatandaşımızın canına mal olan eylemler düzenlemiştir. Terör örgütü DAESH' in ülke ekonomik, siyasi ve toplumsal yapısına yaptığı bu saldırılar ile Türkiye Milli Güvenlik sorunuyla karşı karşıya gelmiştir. Fırat Kalkanı Harekâtı ile; kısa vadeli hedefi olarak görülebilecek, DAESH' in sınır boylarından uzaklaştırılması sağlanmıştır.

Fırat Kalkanı Harekâtı ile Kobani olayları sonrası ABD' nin doğrudan desteğini alan PKK'nın siyasi kolu PYD' nin Suriye-Türkiye sınırı boyunca uzanan sınırı; doğuda Cezire ve

⁴⁴ Fetö terör örgütü mensubu hainler, 15 Temmuz 2016 gecesi TSK araç ve gereçlerini kullanarak taammüden insanların üzerine ateş açarak 249 şehit, 1000'in üzerinde insanın yaralanmasına yol açmış, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın çağrısı ile sokaklara çıkan insanların direnci sonucu başarısız olan darbe girişimidir.

⁴⁵ Oytun Orhan, Fırat Kalkanı Hedefler, Fırsatlar ve Riskler, Ortadoğu, Kasım-Aralık 2016 Cilt: 8 Sayı: 77

Tel Abyad ile batıda Afrin'i ele geçirmesinin ardından kanton ilan ettiği bu bölgeleri, Menbiç ve Al Bab'ı olarak birleştirmeye çalışmasının önüne geçilmiştir. Esasen Türkiye iç politikası ile doğrudan bağlantı kurularak çözüm sürecinde Ak Parti iktidarına yakınlaştırılmaya çalışılan PYD terör örgütü PKK'ya karşı girişilen aktif operasyonlar sonrası Türkiye karşıtı eylemlerin içinde bulunmayı amaç edinmiştir. Fırat Kalkanı Harekâtı sürecinde ve sonrasında Türk dış politika elitlerinin sıranın kendilerine geldiği şeklinde ki söylemleri ⁴⁶ PYD unsurları tarafından protesto edilmiş ve yazılı, görsel basına yansıdığı şekliyle Ak Parti iktidarını ve Cumhurbaşkanı'nu hedef almışlardır.

Fırat Kalkanı Harekâtında sırasıyla Cerablus, Dabık ve Al Bab'ın alınmasından sonra hızla imar ve iskân faaliyetlerine başlayan Türkiye, Suriye masasında yeniden dönmüş, mezkûr şehirlerde muhalif unsurlarla birlikte Suriye'nin terör örgütlerinden arındırılması ile oluşacak tabloyu yansıtmaktadır

Diğer taraftan Rusya'nın müdahil olması ile üstünlüğü ele geçiren Esad rejimi ve İran destekli milisler, muhaliflerin 2012 yılından beri ellerinde tuttuğu Suriye'nin ikinci büyük kenti olan Halep'i kuşatma altına almışlardır. Temmuz 2016' da nüfusunu 300 bine kadar düşürdükleri şehri kademeli olarak yok eden rejim güçleri Halep'in tek bağlantısı olan Kastillo otoyolunu keserek muhasarayı şiddetlendirmişlerdir. Muhalif güçlerin yolu açma çabaları PYD' nin rejime verdiği destekten dolayı başarılı olmamıştır. Muhalifler Halep' te sıkışırken diğer birleşenlerinin çabaları sonuç vermemiştir. Rus lider Putin' in İstanbul Enerji Zirvesi sırasında Cumhurbaşkanı Erdoğan 'la görüşmesi daha sonra muhaliflerin askeri kanadının Rusya ile doğrudan görüşmesi sonucunda Halep' ten kuşatma altında ki insanların 13 Aralık tarihinde tahliyesi anlaşması yapıldı.⁴⁷ Bu anlaşma Türkiye-İran ve Rusya garantörlüğünde Ocak ayı itibari ile başlayacak Astana görüşmelerinin temel taşı sayılabilir. Astana görüşmelerinin ilki 23 Ocak 2017 yılında yapıldı. Muhalifleri Ceyş El İslam'ın askeri lideri Muhammed Alluş, rejimi ise Suriye BM daimî temsilcisi Beşar El Caferi üstlendi. Astana görüşmelerinde Cenevre görüşmelerinin aksine müzakere heyeti askeri grupların temsilcilerinden seçilmiştir. Belirtmek gerekir ki Cenevre görüşmelerinin etkisizliğinin sebebi ve en çok eleştiri alan yanı da müzakere heyeti ile sahada savaşan gruplar arasında hiyerarşik bir yapının olmamasıdır. Bu görüşmelerde siyasi çözümden ziyade sivil ölümlerin önüne geçilmesi için ateşkes yapılması kararlaştırıldı.⁴⁸ DAESH ve Şam'ın Fethi Cephesinin dahil edilmediği ateşkesin denetlenmesi görevini garantör ülkeler olan Türkiye, İran ve Rusya üstlendi. Şubat ayında ikincisi düzenlenen Astana görüşmelerinde sahada uygulanamayan ateşkesin tesisine odaklanıldı. Üçüncü görüşme Mart ayında yapılmış ancak muhalifler rejim ve destekçilerinin ateşkesi ihlal ettikleri gerekçesi ile görüşmeleri boykot

⁴⁶“Erdoğan: Bir gece ansızın gelebiliriz”, Yeni Şafak, 30 Nisan 2017, <http://www.yenisafak.com/gundem/erdoganin-bir-gece-ansizin-gelebiliriz-sozleri-kibris-harekatini-hatirlatti-2651237>

⁴⁷ Ufuk Ulutaş, Can Acun, Murat Yeşiltaş, Halep Sonrası Suriye, Seta Analiz, S. 185, Ocak 2017

⁴⁸ Yezid Sayigh, Ceasefire in Syria: Turkish policy sets Syria on new path, BBC, Aralık 2016 <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-38473702>

etmişlerdir.⁴⁹ Türkiye; Fırat Kalkanı Harekâtı, Halep' ten Tahliye ve Astana görüşmeleri ile Suriye krizinde masada olduğu tekit etmiştir. Bununla beraber Suriye sahasında kendisine bağlı ya da kendisinden azade yaşanan değişimlerin etkisi ile Türkiye taraf olmaktan daha çok aracı olarak kendisini konumlandırmıştır.

Sonuç Yerine

Türkiye Suriye münasebetleri, Fransız ihtilali sonrası oluşmaya başlayan ulus devlet anlayışının 1. Cihan Harbi sonrası Ortadoğu' da uygulanmaya koyulmasından fazlasıyla etkilenmiştir. Suriye'nin bağımsızlığını kazanmasının ardından her iki ülkenin yeni oluşan iki kutuplu dünya düzeninde karşıt saflarda yer almaları, iki ülke münasebetlerinin gelişmesini engellemiştir. Ulus devletçi yapı halkları ideolojik olarak birbirinden ayırırken, Soğuk savaş devletlerin birbirlerine bakışlarında sınırlama getirmiştir. İki ülke münasebetleri 90'lı yıllarda da aynı seyir üzerine başlamışsa da değişen bölgesel ve küresel şartlar ülkeleri yakınlaştırmıştır. Türkiye'nin soğuk savaş sonrası ekonomik ve siyasi sisteminde yaşanan değişimlerin etkisi ile dışa açılımcı politikalar izlemesi sonucu doğan Ak Parti kadroları ve taşıdıkları değerler 2002 yılında ilkeler bütünü halini almıştır. Bu açıdan bakılacak olursa Suriye'de yaşanan lider değişimi sonrası Ak Parti kadrolarının iş başına gelmesi ilişkileri hem halklar nezdinde hem de devletlerarasında geliştirme fırsatı doğurmuştur. İki ülke ilişkileri yaşanan değişimlerle bölgesel ve küresel dinamiklerin gücüne rağmen ayakta kalmayı başarmıştır. Yakalanan bu hızlı değişimin altında iki ülke yönetiminin bölgede yaşanan gelişmeler konusunda karşılıklı güven duygusunun oluşturmuş olmasıdır. Ancak Ak Parti kadroları; yeni dış politika vizyonu ile rasyonel ilişkiler geliştirdikleri Suriye rejimi ve dahi diğer bölge ülkeleri ile değerler üzerinden bir meydan okumayla karşılaşmıştır. Arap Baharı taşıdığı özgürlük, onur ve sosyal adalet şiarları ile diktatörlerin tahtlarını sallamaya başlarken karşılaşılan bu meydan okumaya, Ak Parti kadroları tarafından, değerler lehine tercihle verilen yanıt beraberinde küresel, bölgesel ve hatta yerel meydan okumalar getirmiştir.

Türk dış politika elitleri verdikleri bu tercihle, belirledikleri ilkeler ile tenakuza düşmekle itham edilmişlerdir. Bunun üzerine değerlerden vazgeçmeden hareket alanını genişletmeye çalışan Türkiye özellikle Suriye'de yerel, küresel ve bölgesel dinamiklerin değişkenliğinden kaynaklanan sorunlarla başa başa kalmıştır. Değişken aktör politikaları ülkeyi tehdit eden alt unsurlar doğurmuştur.

Esasen devlet dışı yapılanmalar olarak ifade edeceğimiz bu unsurlar Türkiye'nin aktörlerle olan politikasını zayıflatmıştır. Fırat Kalkanı Harekâtı ile cevap verilen bu unsurlar ile olan mücadele Türkiye'nin aktörlerle olan ilişkilerinde belirleyici olmuştur. Türkiye değişen aktör politikalarının meydana getirdiği devlet dışı örgütler le mücadelesini aktörlerle olan politikasına tercih etmeden devam etmeye çalışmaktadır. Son dönemde Suriye'de oluşturulmaya çalışılan 'Çatışmasızlık bölgeleri' üzerinden İran, Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri ile ilişkiler geliştirmesi ile PYD\PKK terör örgütleri ile mücadelesi buna örnek teşkil etmektedir.

⁴⁹ Syria peace talks, Armed groups come, ORSAM, http://www.orsam.org.tr/files/OA/79/3_info1.pdf, veya Syria peace talks: Armed groups come

KAYNAKLAR

- Fernand Braudel, A History of Civilizations, New York: Penguen, 1995, s. 9.
- Hasan Duran, Adana Protokolü Sonrası Türkiye-Suriye İlişkileri, Ortadoğu Yıllığı, 2011.³ Maden Tuğba Evrim, Kriz Dönemlerinde Su Politikaları: Türkiye-Suriye, ORSAM, 2012 c. 4 s. 44.
- Pehlivanoglu Öner, Ortadoğu ve Türkiye, 1. Baskı, İstanbul: Kastaş Yayınları, 2004, s. 113.
- Arı Tayyar, Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi, 4. Baskı, Bursa: MKM Yayıncılık, 2008, s. 637.
- Dış İşleri Bakanlığı, Suriye Siyasi Görünümü, <http://www.mfa.gov.tr/suriye-siyasi-gorunumu.tr.mfa> (14.06.2017).
- Meliha Benli Altunışık, "Worldviews and Turkish Foreign Policy in the Middle East", New Perspectives on Turkey, No. 40, 2009, s. 180.
- Davutoğlu Ahmet, Stratejik, Türkiye'nin uluslararası toplumda yeri, s.17, Küre Yayınlar, 2012.
- Murat Yeşiltaş, Ali Balcı, AK Parti Dönemi Türk Dış Politikası Sözlüğü: Kavramsal Bir Harita, Bilgi, 2011, s. 9.
- İbrahim Kalın, Türkiye'nin İnce Gücü, Sabah, 23 Ocak 2010, http://www.sabah.com.tr/yazarlar/ibrahim_kalin/2010/01/23/turkiyenin_ince_gucu.
- Flynt Leverett, Inheriting Syria: Bashar's Trial by Fire, I. Edition, Washington D.C.: Brokings Institution, s. 91.
- Alfred B. Prados, Foreign Affairs, Defense, and Trade Division, Syria: U.S. Relations and Bilateral Issues, Updated March 13, 2006.
- Bush warns Syria, Daily Mail, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-176643/Bush-warns-Syria.html>.
- Suriye Dış Ticareti Teşvik ve Geliştirme Bürosu, <http://www.dp-news.com/pages/detail.aspx?articleid=46345>, (السورية الصادرات وترويج تنمية هيئة), http://syrecon.gov.sy/?page=category&category_id=20&lang=ar.
- Abidin Öncel: Mehmet Akar, 2000 Sonrası Türkiye- Suriye İlişkilerinin Türkiye Dış Ticaretine Yansımaları, Bilgi s. (30) 2015.
- Suriye Cumhuriyeti Başbakanlık Suriye Yatırım Ajansı İkinci dönem yatırım Raporu, في السوري الاقتصاد مستمرة اقتصادية وإصلاحات.. الخارجية المديونية ملف إغلاق: الأسد بشار للرئيس الأولى العشر السنوات <http://www.dp-news.com/pages/detail.aspx?articleid=46345#ixzz4kB2xFVfG>, (Erişim: 21 Haziran 2017).
- AB-Suriye Ortaklık anlaşması: http://gspa.snu.ac.kr/sites/gspa.snu.ac.kr/files/2009_Syria%20and%20Euro-Mediterranean%20Relationship.pdf.
- Tuğba Evrim Maden, "Türkiye-Suriye İlişkileri: Sınırşan Sularda Örnek İşbirliği Olarak Asi Dostluk Barajı" 12.03.2012, ORSAM Raporları, Rapor No: 47, Ankara, 2011, www.orsam.org.tr.
- BM'nin 2 Eylül 2004 kararı: <https://www.un.org/press/en/2004/sc8181.doc.htm> (20.06.2017).
- Alfred B. Prados, Foreign Affairs, Defense, and Trade Division, Syria: U.S. Relations and Bilateral Issues, Updated March 13, 2006.

U.S. Department of State, Daily Press Briefing, State Department spokesman Richard Boucher briefed the press 13 Nisan.

Joshua Landis, The U.S.- Syria Relationship: A Few Questions, Middle East Policy Council,
<http://www.mepc.org/us-syria-relationship-few-questions>.

تركيا تعلن التصديق على اتفاقية التجارة الحرة مع سورية خلال انعقاد اللجنة الجمركية العليا المشتركة بين البلدين", وكالة سانا"
http://syrianfinance.gov.sy/arabic/2079.html&pr_docid=1025.

İnat Kemal, Türkiye'nin Ortadoğu Politikası, Ortadoğu Yıllığı 2006.

Syria-israel launch peace talks under turkey sauspices , Hürriyet, <http://www.hurriyet.com.tr/syria-israel-launch-peace-talks-under-turkeysauspices-8991018> 21 Mayıs 2008.

Ayhan Veysel, Türkiye-Suriye-iliskilerinde-yeni-bir-donem-yukse-uzeyli-stratejik-ısbirligi-konseyi, ORSAM, 2009, c.1 s.11.

Hasan Duran, Adana Protokolü Sonrası Türkiye-Suriye İlişkileri, Ortadoğu Yıllığı s. 511-512, 2011

Suriye İstatistik Merkezi Bürosu, 2001-2009 Büyüme Rakamları:
<http://sia.gov.sy/userfiles/reports/SIA2010.pdf>.

Tuğba Evrim MADEN, Kriz Dönemlerinde Su Politikaları: Türkiye-Suriye, ORSAM, 2012 c. 4 s. 92

17 Aralık 2010 tarihinde Tunus'un Sidi Bouzid şehrinde üniversite mezunu, işsiz Muhammet Buazizi'nin, kendi ifadesi ile 'seyyar arabası ile meyve sebze satarken polislerin önünü keserek arabasını elinden almış, şikâyet için gittiği polis merkezinde ise bayan polis memuru kendisine insanların içinde tokat atmıştır' kendisini yakması ile sonuçlanan olay. Bakınız:
<http://www.aljazeera.net/encyclopedia/icons/2015/12/7/%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D8%A8%D9%88%D8%B9%D8%B2%D9%8A%D8%B2%D9%8A>.

Bkz: <https://www.paldf.net/forum/showthread.php?t=904822> (دكتور يا الدور إجاك).

Abigail Fielding-Smith, Thousands join Syria Facebook protest drive, Beirut, Financial Times, Wednesday,02 2011.

Tuğba Evrim Maden, "Türkiye-Suriye İlişkileri: Sınırşan Sularda Örnek İşbirliği Olarak Asi Dostluk Barajı" 12.03.2012, ORSAM Raporları, Rapor No: 47, Ankara, 2011, www.orsam.org.tr.

"Erdoğan: Suriye İç Meselemiz, Gereğini Yapmak Durumundayız" , Amerika'nın sesi, 7 Ağustos 2011,
<https://www.amerikaninsesi.com/a/erdogan-suriye-ic-meselemiz-geregini-yapmak-durumundayiz-127078293/898713.html>.

"Ankara'dan reform şansı, Hürriyet, <http://www.hurriyet.com.tr/ankara-dan-esad-a-reform-sansi-17735316>, 8 Mayıs 2011.

"Syria: at least 200 killed in Hama province massacre, say activists ", The Guardian, 13 Temmuz 2012,
<https://www.theguardian.com/world/2012/jul/13/syria-hama-massacre-activists> ³⁷ المشترك التفاهم بنود
المشترك التفاهم بنود 31 عربية، نيوز سكاى"، 2 فيينا" في
2015 , XXJMAU/gl.goo://h.

"İlker Başbuğ: FETÖ Suriye'de PKK ve CIA'ya çalıştı", Milliyet, 3 Ağustos 2016,

<http://www.milliyet.com.tr/FETO-suriye-de-pkk-ve-cia-ya-gundem-2288600/> FETÖ Suriye'de PKK ve CIA'ya çalıştı.

Dr. Oktay Bingöl, Suriye’ de Kürt Hareketi-PYD/YPG’nin PKK ve Bölgesel Kürt Dinamiği İle İlişkisi ve Türkiye’ye Etkileri, Merkez Strateji Enstitüsü, s. 14, (13.06.2016).

Fetiha Furkani, Rusya’nın Askeri müdahalesinin Türkiye üzerindeki etkileri, Mısır Enstitüsü, 14 Şubat 2015 <http://www.eipss-eg.org>.

شيء كل وفوق الأيديولوجيا فوق الجيوستراتيجيا: روسيا، Doha Entitüsü, S.17, 15 Kasım 2015

منظمة العفو الدولية: سوريا: ينبغي إطلاق سراح سجناء الرأي الأكراد فوراً

(MDE 24/002/2004)، 9 كانون الثاني 2004، <http://www.kurdo.org/amnesty%20om%20kurderi%20syrien.htm>

Semyan Muhammed, Kürtler Devrimden Nasıl uzaklaştırıldı? , Al modon, 03.15.2016
<http://www.almodon.com/arabworld/2016/3/15>.

Fetö terör örgütü mensubu hainler, 15 Temmuz 2016 gecesi TSK araç ve gereçlerini kullanarak taammüden insanların üzerine ateş açarak 249 şehit, 1000’in üzerinde insanın yaralanmasına yol açmış, Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın çağrısı ile sokaklara çıkan insanların direnci sonucu başarısız olan darbe girişimidir.

Oytun Orhan, Fırat Kalkanı Hedefler, Fırsatlar ve Riskler, Ortadoğu, Kasım-Aralık 2016 Cilt: 8 Sayı: 77

“Erdoğan: Bir gece ansızın gelebiliriz”, Yeni Şafak, 30 Nisan 2017,

<http://www.yenisafak.com/gundem/erdoganin-bir-gece-ansizin-gelebiliriz-sozleri-kibris-harekatini-hatirlatti-2651237>.

Ufuk Ulutaş, Can Acun, Murat Yeşiltaş, Halep Sonrası Suriye, Seta Analiz, S. 185, Ocak 2017.

Yezid Sayigh, Ceasefire in Syria: Turkish policy sets Syria on new path, Aralık 2016
<http://www.bbc.com/news/world-middle-east-38473702>

Syria peace talks, Armed groups come, ORSAM, http://www.orsam.org.tr/files/OA/79/3_info1.pdf, veya Syria peace talks: Armed groups come.